

עדות
בנוך

לתולדות תלמוד התורה
הספרדי בירושלים
בשנים 1840-1860:
בחינה מחודשת לאור
ניתוח כתובות הקדשה

איל דודסון

לתולדות תלמוד התורה הספרדי בירושלים בשנים 1860-1840: בחינה מחודשת לאור ניתוח כתובות הקדשה

קדמותו וחשיבותו של מוסד תלמוד התורה בירושלים

הסופר הירושלמי הספרדי יעקב יהושע סיפר על מסורת עממית על אודות תלמוד התורה הספרדי בירושלים: 'יש הסבורים כי תלמוד תורה זה קיים מאז גירוש ספרד, ואבותינו נשארו משם ושתלוהו בירושלים'.¹ אנו רשאים לפקפק בטיבה ההיסטורית של אגדה זו, אבל ראוי להתבונן בגרעין האמת ההיסטורית שמסתתרת בה.

ראשית, מוסד תלמוד התורה הספרדי בירושלים קדום באופן יחסי, ושורשיו מגיעים עד דור מגורשי ספרד בסוף המאה החמש-עשרה ובראשית המאה השש-עשרה. ואכן ראשיתו של המוסד נעוצה בהתעצמות היישוב היהודי בירושלים לאחר גירוש ספרד ועל רקע החלת השלטון העות'מאני בארץ, שתרמה להטבת מצבה של ירושלים.² ככל הנראה היה מקומו של תלמוד התורה בתחומי בית הכנסת אליהו הנביא, שנקרא בתקופה העות'מאנית המוקדמת ק"ק ת"ת (קהל קודש תלמוד תורה).³ כינויו של בית הכנסת מעיד כי שימש גם מוסד חינוכי, כמקובל באותה תקופה.⁴ זהו בית הכנסת שסביבו נרקם והתהווה מרכז הרוחני, החינוכי והקהילתי של עדת הספרדים בירושלים במשך מאות שנים, עד נפילת הרובע בתש"ח.⁵

שנית, תלמוד התורה היה מוסד כה חשוב לקהילה, עד שהיה צורך להדגיש את שורשיו הקדמוניים. את גודל החשיבות ביטא יהושע בהמשך דבריו: 'מוסד זה שימש כור מבחן שדרכו עברו הורינו, מכאן

בשער המאמר:
כתובת הכניסה
לבית תלמוד תורה
הספרדי (משנת
1860) בשער ביתה
של משפחת גץ
ברובע היהודי
בירושלים
(ראו עמ' 121)
כל התמונות מבית
משפחת גץ צולמו על ידי
יונתן דודסון

לפרסומן הראשון של הכתובות ראו: א' דודסון, 'חנכות בית תלמוד התורה הספרדי בירושלים בשנת 1860 לאור ניתוח כתובות הקדשה', על אתר, טז (תשע"א), עמ' 57-67. מאז פרסום זה התחדשו לי פנים רבות ומסועפות, ואני מבקש להציג כאן. תודתי נתונה למלומדים שהקדישו מזמנם ונתנו דעתם למחקר זה, ובהם פרופ' יהושע בן-אריה, ד"ר אריה מורגנשטרן, רמי זירעאל, רב הכהן, אבי גודמן, אפרים הלוי, נוריאל גץ. יבואו כולם על הברכה

- 1 י' יהושע, 'ילדות בירושלים הישנה, ג: חכמים בירושלים הישנה עיסוקם ופרנסתם, ירושלים 1979, עמ' 97.
- 2 ח"ז הירשברג, 'המפנה במעמדה של ירושלים במאה הי"ט', הנ"ל (עורך), יד יוסף יצחק ריבלין: ספר זכרון, רמת-גן תשכ"ד, עמ' 87.
- 3 א"ש הירשברג, בארץ המזרח, וילנה תר"ע, עמ' 301; י' פרס, 'לתולדות התלמוד תורה של הספרדים בירושלים', ח' מזרחי (עורך), קובץ ליובל השבעים וחמש של ת"ת הספרדים על הר ציון בירושלים, ירושלים תש"י, עמ' 12.
- 4 לדוגמה: 'ב"ה [בית הכנסת] [...] רוצי'ום] לעשותו בית תלמוד' תורה, אם אין להם מקו'ום] אחר לתלמו' תורה לנערי'ום] (ר' משה מטראני, שאלות ותשובות, ב, ונציה שפ"ט, ס' קע"א). וראו: ל' בורנשטיין, 'מבנה הרבנות באימפריה העות'מאנית במאה ה"ז ובמאה הי"ז', ממזרח וממערב, א (תשל"ד), עמ' 228-230.
- 5 א' כהן וא' סימון-פיקאלי, יהודים בבית המשפט המוסלמי: המאה השש עשרה, ירושלים תשנ"ג, עמ' 70-88; מ' רוזן, הקהילה היהודית בירושלים במאה הי"ז, תל-אביב תשמ"ה, עמ' 189-190; י' בן-אריה, עיר בראי תקופה: ירושלים במאה התשע עשרה: העיר העתיקה, ירושלים תשל"ז, עמ' 337-339; י' פינקרפלד, בתי הכנסיות בארץ ישראל מסוף תקופת הגאונים עד עליית החסידים, ירושלים תשל"א, עמ' יט-כד; ש"ז הבלין, 'לתולדות ישיבות ירושלים וחכמיה בשלהי המאה הי"ז וראשית המאה הי"ח', שלם, ב (תשל"ו), עמ' 189-191.

יצאנו לחיים לאחר שחונכנו על ברכי היהדות ומצוותיה'. זה היה אם כן מוסד החינוך היסודי הראשי של הספרדים, ובו התחנכו ילדי העדה.

מימין: כיפת בית
הכנסת אליהו
הנביא ומעליה
בית תלמוד תורה
הספרדי (היום בית
משפחת גץ) ובית
הכנסת 'החורבה',
לפני מלחמת
העצמאות
(באדיבות פרופ' דוד
קאסוטו)

למטה: כיפת בית
הכנסת אליהו
הנביא במבט מגג
בית משפחת גץ
(2012)

מצב המחקר

על אף מרכזיותו בתולדות הקהילה הספרדית בירושלים לא זכה תלמוד התורה לדיון משמעותי במחקר, וחוקרים מעטים הזכירו אותו בהתייחסויות אגביות ודלילות. מינה רוזן כתבה משפטים ספורים על קורותיו של המוסד עד המאה השבע-עשרה,⁶ ועשוי להיווצר הרושם שתלמוד התורה נעלם מאז ועד שנות השבעים של המאה התשע-עשרה. גם חוקרי היישוב היהודי בירושלים במאה התשע-עשרה הקדישו למוסד זה תשומת לב מעטה.⁷

6 רוזן (שם), עמ' 197.

7 ראו למשל: בן-אריה (לעיל, הערה 5), עמ' 328, 337, 339, 347, 361; ב' גת, היישוב היהודי בארץ ישראל בשנות הת"ר-התרמ"א (1840-1881), ירושלים תשכ"ג, עמ' 201-202; נ' אפרתי, העדה הספרדית בירושלים ת"ר-תרע"ז (1840-1917), ירושלים תש"ס, 21, 24-25.

בשנת 1950, שנתיים לאחר נפילת הרובע היהודי, הנפיק אגף החינוך בשיתוף עם המרכז העולמי של 'המזרחי' וועד העדה הספרדית 'קובץ ליוכל השבעים וחמש של ת"ת הספרדים על הר ציון בירושלים', בעריכת חנינא מזרחי, מנהל המוסד. זהו למעשה המסמך העיקרי המרכז את קורות המוסד החשוב הזה, אלא שהוא עוסק בעיקר בקורותיו מאז שנחנך המבנה החדש והגדול בשנת 1874 (זהו המבנה המשמש בימינו את 'המרכז החינוכי הספרדי' ברחוב החצוצרות ברובע היהודי). מכותר הספר אפשר להתרשם בטעות שבשנה זו נוסד בית תלמוד התורה. מיעוטו הקטן של הקובץ עוסק בהיסטוריה הקדומה של המוסד, ורוב רובו עוסק בדברי הערכה, זיכרונות והגות. למעשה רק שניים מתוך 150 דפי הקובץ מוקדשים לתקופה שקדמה לשנת 1874, במאמר קצרצר של ישעיהו פרס.⁸

החוקר הירושלמי פנחס גרייבסקי, שהקדיש מאמץ רב לתעד את כתובות ההנצחה – שכינה אבני זיכרון – בירושלים, הביא כתובות רבות הנוגעות לתלמוד התורה הספרדי, אבל כולן לוקטו מתוך הבניין שנחנך בשנת 1874,⁹ וכמעט אף אחת לא מן המבנה שקדם לו. ייתכן שגרייבסקי לא הכיר כלל את רוב הכתובות שאדון בהן להלן,¹⁰ שכן כבר בזמנו כוסו הכתובות הללו בטיח כחול. דיירי הבית בימינו העידו על טיח זה, שכיסה את כל קירות הבית, כולל את הכתובות הנדונות, עד שיפוץ המבנה לאחר מלחמת ששת הימים. לדבריהם הם שהסירו את הטיח וחשפו את הכתובות שמתחתיו.¹¹

חנוכת תלמוד התורה החדש בשנת ת"ר (1840)

אברהם משה לונץ דיווח על ייסודו של תלמוד התורה הספרדי בשנת 1840.¹² לכאורה זו ידיעה תמוהה, שכן כאמור מדובר במוסד ותיק ולא היה צורך לייסדו, אבל היא מוסברת באמצעות הנסיבות ההיסטוריות. במאה התשע-עשרה גדל והתעצם מאוד היישוב היהודי בירושלים, במיוחד מאז ראשית שנות השלושים, עם החלת השלטון המצרי, שחיקז מאוד את העיר.¹³ לדעת יהושע בן-אריה הגידול הדמוגרפי באותה עת התרכז בעיקר בעדה האשכנזית, שהייתה במיעוט לעומת העדה הספרדית,¹⁴ אבל ודאי שהשיפור הניכר במצב הפוליטי, הכלכלי והביטחוני הקריין על כל תושבי העיר ותרם אף לגידול העדה הספרדית, שכללה גם יהודים מבני עדות שונות.¹⁵ אחד מביטוייו של שיפור זה היה

8 פרס (לעיל, הערה 3), עמ' 12-13.

9 פ' גרייבסקי, אבני זכרון: אבני קדש בירושלים, א, 1, ירושלים תרפ"ח, עמ' 14-15; א, 2, עמ' 60-62. ולהשלמת תיאורו ראו: ג' קרסל, יהודה וירושלים: עתונתו של ר' יואל משה שאלאמאן תרל"ז-תרל"ח, ירושלים תשס"ו, עמ' 97-98. כמעט כל כתובות ההנצחה אבדו ואינן, כנראה עקב נפילת הרובע היהודי והשתתתו בתש"ח. אחת מהן מוצגת כיום בבית הכנסת האיסתנבולי.

10 תודתי לרמי יזרעאל על הערותיו בנושא זה.

11 תודתי לנוריאל גץ על הערותיו בנושא זה.

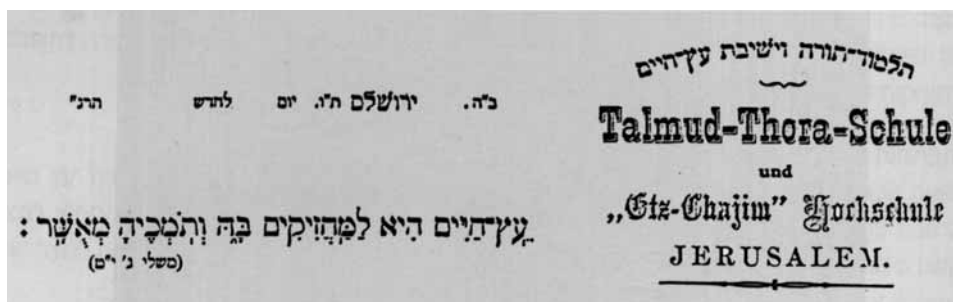
12 'Schulen und Erziehungsanstalten der Verschiedenen Nationen und Confessionen in Jerusalem', ירושלים, ב (תרמ"ז), עמ' 91.

13 צ' קרגילה, היישוב היהודי בארץ ישראל בתקופת הכיבוש המצרי (1831-1940): דפוסי חברה וכלכלה, תל-אביב תש"ן, עמ' 11-19.

14 בן-אריה (לעיל, הערה 5), עמ' 307.

15 קרגילה (לעיל, הערה 13), עמ' 38-39; א' מורגנשטרן, השיבה לירושלים: חידוש היישוב היהודי בארץ-ישראל בראשית המאה התשע-עשרה, ירושלים תשס"ז, עמ' 284-286.

השיפוץ הכללי שנעשה בבית הכנסת האיסתנבולי באישור השלטונות בשנת 1835,¹⁶ והשיפוץ של בתי כנסת ספרדיים נוספים עד שנת 1837.¹⁷ תמורות אלו חייבו מתן מענה לצרכים החינוכיים של הילדים, ומציאת מבנה מתאים וחדרי לימוד כדי לספק את הביקוש שהלך וגדל. לאחר חזרת השלטון העות'מאני, בשנת 1840, נמשך הגידול באוכלוסייה היהודית, והוא הלך והתחזק בשנות החמישים,¹⁸ ומכאן שיוזמי ייסוד תלמוד התורה הספרדי השכילו לראות נכוחה גם את צורכי העתיד. אפשר להניח שצעדס באותה עת דרבן את מנהיגי העדה האשכנזית לפתוח לה תלמוד תורה משלה, זהו תלמוד תורה 'עץ חיים', שנחנך בחצר החורבה בשנת תר"א (1841).¹⁹ כשלוש שנים לאחר מכן, בשנת תר"ד, יזם משה מונטיפיורי הקמת בית ספר לילדי ירושלים,²⁰ אך כשל בגלל התנגדות גורמים רבניים לאופיו החדשני של המוסד.²¹

כותרת הפרסומים הרשמיים של ישיבת 'עץ חיים', שלהי המאה התשע-עשרה

סגירת תלמוד התורה בשנת תרי"ד (1854)

פנחס גרייבסקי הוסיף לתמונה זו פרטים חשובים:

החצר אשר לרגלי הר ציון במרכז העיר העתיקה וברחוב היהודים (כלומר: וברובע היהודים), הנשקפת על הר המוריה, הר הבית וכותל מערבי, שהיתה שייכת להעדה הספרדית בירושלים, בשנת תר"ד [1840] יסדו בה תלמוד תורה לתשב"ר [לתינוקות של בית רבן], בשם תלמוד תורה לעדת הספרדים, אבל המוסד לא התפתח מחוסר אמצעים להחזיקו ונסגר לגמרי כעבור ט"ו שנה. בשנת התרי"ד [1854] כשבא הד"ר אלברט כהן לירושלים בשם בית רוטשילד לכוון בה מוסדות לתורה ומלאכה ולצדקה וחסד, ודאג לכל לראש ליסד

16 א' מורגנשטרן, משיחות ויישוב ארץ ישראל, ירושלים תשמ"ה, עמ' 142-144.

17 מורגנשטרן (לעיל, הערה 15), עמ' 325.

18 בן-אריה (לעיל, הערה 5), עמ' 310-317, 324-325.

19 א' דודסון, 'שוקדים על לימודם: ישיבת עץ חיים ומסגרות לימוד תורה בחצר החורבה בשלהי תקופה העות'מאנית', ר' גפני ואחרים (עורכים), החורבה: שש מאות שנים של התיישבות יהודית בירושלים, ירושלים תש"ע, עמ' 137.

20 ב' דינבורג, 'מארכיונו של הח"ב אברהם חיים גאגין', ציון: מאסף החברה הא"י להיסטוריה ואתנוגרפיה, א (תרפ"ו), עמ' 88.

21 ש' בארון, 'מתולדות הישוב היהודי בירושלים', נ"ה טורטשינר ואחרים (עורכים), ספר קלוזנר: מאסף למדע ולספרות יפה מוגש לפרופסור יוסף קלוזנר ליוכל הששים, תל-אביב תרצ"ז, עמ' 302-312; א"ל פרנקל, ירושלימה, וינה 1860, עמ' 224. וראו: י' קניאל, 'מבעיות החינוך של ירושלים במאה התשע עשרה', ח"ז הירשברג (עורך), זכור לאברהם: קובץ מאמרים לזכר ר' אברהם אלמליח נ"ע – חמש שנים לפטירתו, ירושלים תשל"ב, עמ' 141.

בית חולים בירושלים להחזקת הישוב, נזדמן לו מיר לקנות את החצר הזו מיר ראשי ומנהלי העדה הספרדית במחיר 20,000 פ'ראנק.²²

משמאל: בניין בית החולים 'משגב' ליד' בשנת 1915

למטה: חולים ממתנים לטיפול בחצר בית החולים, שנות העשרים או השלושים של המאה העשרים

22 פ' גראייבסקי, אדרת אליהו: תולדותיו ופעולותיו של הרב הגאון הצדיק ותיק וחסיד כמוהר"ר אליהו משה פאניז'יל זצ"ל ראש הרבנים וראש"ל בעיה"ק ירושלים תובב"א, ירושלים תרצ"ח, עמ' 7. והשוו: הנ"ל, מגנזי ירושלים, ז, ירושלים תר"ץ, עמ' 176.

ראשית, מדבריו אנו למדים שהמוסד שנחנך בשנת 1840 נסגר כעבור חמש-עשרה שנה בשל מצוקה כלכלית. ואכן גם על פי ידיעות נוספות נקלעה קופת הספרדים לקשיים עצומים בשנות הארבעים והחמישים.²³

שנית, העדה הספרדית מכרה בשנת 1854 את בית תלמוד התורה לד"ר אלברט כהן, שליח משפחת רוטשילד,²⁴ והוא חנך במבנה הזה באותה שנה את בית החולים 'רוטשילד'.²⁵ לפי המשך דבריו של גרייבסקי סוכם בחוזה ביניהם שהמבנה יחזור לידי העדה הספרדית כאשר יעזוב אותו בית החולים. זה ההסבר לייסוד בית החולים הספרדי 'משגב לדרך' דווקא במקום הזה (כיום רחוב משגב לדרך 31), בשנת 1888.²⁶

פתרונות פרטיים למצוקת החינוך הספרדי לאחר סגירת תלמוד התורה

אם תלמוד התורה אכן סגר את שעריו בשנת 1854, מתבקשת השאלה היכן למדו ילדי הספרדים מעתה ואילך? הפתרון המתבקש לכאורה, לשכן את המוסד החינוכי במתחם בתי הכנסת הספרדיים, לא היה מעשי, שכן באותה עת היו המבנים במקום הרוסים בחלקם ועמדו לפני שיפוץ כללי.²⁷ חסרונו של מוסד ציבורי מזמין מטבע הדברים יזמות פרטיות.²⁸ אפשר שסגירת בית תלמוד התורה היא הרקע לידיעות על תלמודי תורה פרטיים, כגון זה של ר' יוסף בורלא שפעל בשנת 1856,²⁹ או זה שפעל באותה תקופה בחצר פינטו במידאן.³⁰ באותו אזור היה בשנת 1855 תלמוד תורה ספרדי גם בחצר ר' ברוך אינייגו.³¹

פרשיית בית הספר 'למל'

בשנת 1856 נוסד בירושלים בית הספר 'לְמַל', פרי יזמתה של עליזה הרץ למל מווינה ופעילותו הנמרצת של השליח מטעמה, ד"ר אוגוסט לודוויג פרנקל. בית הספר נחשב לראשון בתי הספר המודרניים בירושלים, וייסודו מסמל את ראשית מלחמת התרבות על אופייה וצביונה של ירושלים בעת החדשה.³² פרנקל תיעד את רשמיו ביקוריו ופעילותו בירושלים בחיבורו 'ירושלימה', שנדפס

23 בן-אריה (לעיל, הערה 5), עמ' 327-328; מורגנשטרן (לעיל, הערה 15), עמ' 331-332; 'י ברטל, גלות בארץ: יישוב ארץ ישראל בטרם ציונות – מסות ומחקרים, ירושלים תשנ"ה, עמ' 187-208.

24 נ"מ גלבר, 'ד"ר אלברט כהן ובקורו בירושלים משנת תרי"ד', ירושלים, ב (תש"ט), עמ' קעה-קעה.

25 בן-אריה (לעיל, הערה 5), עמ' 379-385; מורגנשטרן (לעיל, הערה 15), עמ' 356-360.

26 מ' אליאב, ארץ-ישראל ויישובה במאה הי"ט: 1917-1977, ירושלים 1978, עמ' 237-238.

27 מורגנשטרן (לעיל, הערה 15), עמ' 518, הערה 43.

28 קניאל (לעיל, הערה 21), עמ' 140.

29 ראו להלן, בנספח.

30 מפקד הספרדים בירושלים תרט"ו, כ"י לונדון, מונטיפיורי 530, עמ' G. המידאן היה כינוי של אזור רחוב משגב לדרך בימינו, וחצר פינטו נמצאה 'במרכז רחוב המידן' ('אלעזר, חצרות בירושלים העתיקה, ירושלים תשל"ט, עמ' 89-96, וראו שם בדפי התמונות, עמ' טז).

31 מפקד הספרדים בירושלים תרט"ו, כ"י לונדון, מונטיפיורי 530, עמ' F.

32 קניאל (לעיל, הערה 21), עמ' 143, 146-147; בן-אריה (לעיל, הערה 5), עמ' 386-387.

בווינה בשנת 1860. את מצב הספרדים בעת מסעו לירושלים בשנת 1858 הוא תיאר כך: 'לעצבת כל לכב המעיטה העדה (הספרדית) את הוצאותיה זה שנים [...] בהשביתה את הנוך תלמוד תורה, ובמכרה את הבית הנועד לזה למשפחת ראטהשילד בעד ששה ותשעים פיאסטר, ולכונן שם בית חולים, למען הקל את משא שלומת הנשך מעליה'.³³

הדברים מאמתים את העובדות שמסר גרייבסקי, אבל חשובה העובדה שפרנקל הוא שסיפר אותם. כידוע הקמת בית הספר 'למל' לוותה במחלוקת עזה, שהתעוררה בעקבות ההתנגדות של רבנים בירושלים ובמיוחד רבנים אשכנזים לפתיחת בית הספר.³⁴ רבנים ספרדים הביעו במכתב ששלחו כבר בשנת 1849 את תמיכתם ב'בית תלמוד תורה לנערים, שתהיה אישקולה (בית ספר מודרני) כשרה',³⁵ במגמה להציב חלופה למוסדות החינוך של המיסיון.³⁶ אף הועלתה הטענה שרבנים ספרדים לא התנגדו לבית הספר משום שלא חששו מן האיום מצד התרבות האירופית על התרבות היהודית כפי שחששו הרבנים האשכנזים, שהיו מודעים להתבוללות ולרוחות הרפורמה בקרב יהדות אירופה באותן שנים.³⁷

ד"ר אוגוסט לודוויג פרנקל, שפעל להקמת בית ספר 'למל' בירושלים
למטה: ארון קודש שתרמה משפחת למל לבית הספר

אלא שהסבר זה אינו מניח את הדעת. וכי לא ניתן היה לצפות לרגישות גבוהה יותר מצדם של חכמי הספרדים לעניין כה מהותי? וכי רק מתוך אדישות ספגו הרבנים הספרדים קיתונות של בוז ואף חרם מצד הרבנים האשכנזים?³⁸ הספרדים לא הסתפקו בהבעת תמיכה בפרנקל ובמפעלו, אלא נרתמו בכל כוחם לסייע להצלחתו. לא במקרה התקיימה פגישתו הראשונה של פרנקל עם ראשי העדות היהודיות דווקא בבית הרב הספרדי הראשי, הראשון לציון, ר' חיים נסים אבולעפיה.³⁹ יושב ראש הוועד המנהל של בית הספר 'למל' היה ר' חיים דוד חזן, מחשובי

33 מכירת הבית נעשתה כדי להקל על תשלום הריבית על חובות הקהילה הספרדית. פרנקל (לעיל, הערה 21), עמ' 175.
34 שם, עמ' 200-210.
35 י' ברטל, 'משה מונטיפיורי וארץ ישראל', קתדרה, 33 (תשרי תשמ"ה), עמ' 157.
36 מורגנשטרן (לעיל, הערה 15), עמ' 332.
37 ראו למשל: אליאב (לעיל, הערה 26), עמ' 213-214; קניאל (לעיל, הערה 21), עמ' 145-148, 150-154.
38 ראו למשל: ע"י שלזינגר, קול נהי מציון, דף ג ע"א-ע"ב. וראו: מורגנשטרן (לעיל, הערה 15), עמ' 366.
39 מורגנשטרן (שם), עמ' 366-367.

הרבנים הספרדים בירושלים, והוא התייצב להגנתו של פרנקל.⁴⁰ ר' רפאל מאיר פאניז'יל, אף הוא ממנהיגי העדה, היה משגיח על הלימודים והמוסד במוסד זה ושלה את בנו ללמוד בו.⁴¹ נראה שיש לקשור את תמיכתם של הרבנים הספרדים בבית הספר 'למל' לעובדה שהוא נוסד על רקע סגירת תלמוד התורה הספרדי. הסכמת הספרדים לשלוח את בניהם לשם על אף מחאות האשכנזים נבעה לא רק מתוך הזדהות עם הדרך החדשה, אלא גם ממצוקה קיומית. ככל הנראה הם ראו בכוונותיהם של פרנקל ושולחיו הזדמנות נאותה לחידוש מוסד הלימודים של העדה שנסגר זה כבר. לכן הוגדר מוסד זה מראש 'בית תלמוד תורה לנערי ישראל',⁴² והליכותיו נקבעו מלכתחילה בהסכמת ראשי העדה הספרדית. אפשר שזהו ההסבר גם למיקומו של בית הספר החדש דווקא במרכז המידאן, שהיה בלב ה'רובע' הספרדי (כיום רחוב משגב לדרך 11).

להסבר זה יש להוסיף עוד נדבך. חודשים ספורים לפני פתיחת בית הספר 'למל' נחנכה 'קופת תלמוד תורה' של האשכנזים, מסגרת כלכלית וחינוכית שקיבעה את מוסד הלימוד לילדים האשכנזים בחצר 'החורבה' בראשותם של ר' שמואל סלנט ור' ישעיה ברדקי.⁴³ באותה עת היו במוסד חמישים ושניים תלמידים בארבע כיתות, ומטרתו הייתה להכשירם ללימודי המשך ברמה גבוהה.⁴⁴ נקל להניח שפרנסי הספרדים לא יכלו לעמוד מנגד בלי להציע מענה חינוכי הולם משלהם.

בית הספר 'רוטשילד'

על רקע זה יש לבחון גם את ייסודו של בית הספר 'רוטשילד' בשנת 1854 על ידי ד"ר אברהם אלברט כהן. היה זה בית ספר מקצועי, שלמדו בו תורה ומלאכה.⁴⁵ כפי שצוין לעיל, כהן פעל כשליח משפחת רוטשילד והוא שרכש את מבנה תלמוד התורה הספרדי. את העובדה שבאתר נוסד בשנה זו גם בית ספר, ולא רק בית חולים, יש להסביר בצורך למצוא פתרונות לילדי הספרדים לאחר סגירת מוסד הלימוד שלהם.

יש לציין שבתחומי המבנה שרכש רוטשילד נוסד בשנת 1854 גם בית ספר לבנות, וזהו בית הספר שנקרא כעבור עשר שנים 'אוולינה דה רוטשילד'.⁴⁶ היה זה חידוש עצום בתולדות החינוך בירושלים, אבל נראה שאין לקשור אותו לסגירת תלמוד התורה הספרדי, שכן ממילא לא התחנכו בו בנות מעולם.

40 פרנקל (לעיל, הערה 21), עמ' 203.

41 גרייבסקי, אדרת אליהו (לעיל, הערה 22), עמ' 2-4.

42 מורגנשטרן (לעיל, הערה 15), עמ' 369.

43 גת (לעיל, הערה 7), עמ' 205-210.

44 י"מ טוקאצ'ינסקי, 'בתי חסד בירושלים: ג. חצר רבנו יהודה החסיד זלה"ה ובית הת"ת דתשב"ר וישיבת עץ חיים הגדולה', א"מ לונץ (עורך), לוח ארץ ישראל שמושי וספרותי לשנת התרס"ד, ירושלים תרס"ג, עמ' 130-134.

45 פרנקל (לעיל, הערה 21), עמ' 220-222. וראו: בן-אריה (לעיל, הערה 5), עמ' 385.

46 גת (לעיל, הערה 7), עמ' 243-244; בן-אריה (שם), עמ' 385-386, 387; ש' ספיר, 'בית הספר לבנות אוולינה דה רוטשילד בירושלים: מייסודו (1854) ועד ליציאתו מחוץ לחומות העיר העתיקה (1884)', במכללה, 14-15 (תשס"ג), עמ' 149-160; נ' בנטוויץ', תולדות בית הספר אוולינה די רוטשילד 1864-1964, ירושלים תשכ"ד, עמ' 2; נ"מ גלבר, 'ד"ר אלברט כהן וביקורו בירושלים', רבעון לחקר ירושלים ותולדותיה, ב (תש"ט), עמ' קעה-קעה; ר' מהגר, 'בית ספר לנשים', כל העיר, 16 ביוני 1989, עמ' 76.

הקמה מחדש של בית תלמוד התורה

דבריו של פרנקל על מצב החינוך הספרדי הכעיסו אלמוני, והוא פרסם בתגובה מאמר בעיתון 'המגיד' בשנת 1862:

ד"ר פראנקעל בספרו 'לירושלים', בדברו על אדות מצב אחינו בירושלים, ובהזכירו עניניהם לגנאי, יאמר ג"כ [גם כן] כי אף בית תלמוד תורה אין להם שמה [...] מימי עולם היה בית תלמוד תורה בירושלים ליתומים עניים ונערי ב"י [בני ישראל]. ויהי ברבות הימים, ומספר היהודים אשר באו לגור בירושלים היה הולך וגדול, הכינו בני הכולל הספרדים בית ת"ת חדש המכיל ששה חדרים גדולים ורחבי ידים לתכלית הנ"ל.⁴⁷

הכותב לא סתר את דברי פרנקל, אך גילה עובדה מעניינת: במהלך ארבע השנים שחלפו מאז שכתב פרנקל את תיאורו, בשנת 1858, ועד שנכתבו דברי התגובה, בשנת 1862, נבנה בית תלמוד תורה חדש ומרווח. אישוס למידע זה יש בדבריו של ד"ר ברנרד נוימן, רופא בבית החולים 'רוטשילד', משנת 1862: 'סמוך לבתי הכנסיות הגדולים יש לספרדים תלמוד תורה, שבו לומדים כ-300 ילדים את המקצועות העבריים היסודיים. במחלקה גבוהה יותר נלמדים כתבי הקודש והתלמוד'.⁴⁸ ישעיהו פרס שיער שידיעה זו נכונה לא לזמן שהייתו של נוימן בירושלים, מאז הקמת בית חולים 'רוטשילד', בשנת 1854, ועד 1862, אלא לזמן הדפסת חיבורו, בשנת 1877.⁴⁹ אבל כתובות אבן שנמצאו, ושיוצגו להלן, מוכיחות שדבריו היו נכונים לזמנם, ושסמוך לבתי הכנסת הספרדיים אכן נבנה בשנת 1860 בית תלמוד תורה חדש.

כתובת הכניסה לבית תלמוד תורה

בלב הרובע היהודי נמצא בית משפחת גץ. הרב מאיר יהודה גץ היה רב המושב כרם בן זמרה, ועבר להתגורר בירושלים לאחר נפילת בנו אבנר שמעון במערכה על ירושלים במלחמת ששת הימים. הוא שיקם את ישיבת 'בית-אל', ישיבת מקובלים שנוסדה באמצע המאה השמונה-עשרה (כיום רחוב בית-אל 9),⁵⁰ ועמד בראשה לצד כהונתו כ'רב הכותל והמקומות הקדושים'. הוא נפטר בשנת 1995, ועד

47 'טירקייא: בתי ספר לב"י בירושלים', המגיד, 12 במרס 1862.

48 ב' נוימן, עיר הקודש ויושבי בה, מהדורת ב' גת, ירושלים תש"ט, עמ' מט. מעניין להביא לשם השוואה את עדותו של נוימן, מפי כהן, על מצב בית הספר 'רוטשילד' סמוך למועד ייסוד תלמוד התורה הספרדי: 'הנשארים בבית החנוך [רוטשילד] שנת תר"ן ט: י"ג תופרי בגדים, י"ב תופרי נעלים, ז' קלעמפנער [שרברבים], ו' צורפי כסף, א' שלאססער [מנעולן] [סך הכול שלושים ותשעה תלמידים]. בשנת תר"כ נתקבלו בבית החנוך: א' עושה מורה שעות [שען], בס"ה ששים. בשנת תר"ג גמרו את למודם ה' תופרי נעלים, ח' קלעמפנער, ב' צורפי כסף, א' עושה מורה שעות [שען], בס"ה ששים. בשנת תר"ג גמרו את למודם ג' תופרי בגדים, א' תופר מנעלים, ג' קלעמפנער, א' שלאססער, בס"ה שמונה, נשארו עד סוף שנת תר"ד ל"ב, מהם בני ארבעה עשר עד חמשה ועשרים שנה' (וד') [ניימאנן] ('טירקייא: ע"ד חניכי בית החנוך לב"י למלאכת יד אשר בירושלים בשנת תר"ג', המגיד, 12 בדצמבר 1860). עדות זו מלמדת על נחיתותו המספרית של בית הספר 'רוטשילד' לעומת תלמוד התורה הספרדי, שכן מספר הלומדים בו עמד על כעשיריית מזה שבתלמוד תורה. כמו כן כמעט מחצית מלומדי המלאכות היו בוגרים יחסית לגיל הלומדים בתלמוד תורה. לפי המשך דבריו של נוימן למדו בבית הספר 'רוטשילד' יוצאי עדות שונות, ובהם אשכנזים, ספרדים ומערבים. ראו: שם.

49 פרס (לעיל, הערה 3), עמ' 13.

50 מ"ד גאון, חכמי ירושלים, ירושלים תשל"ו, עמ' 14-18; י' ברנאי, יהודי ארץ ישראל המאה ה"ח בחסות פקידי קושטא, ירושלים תשמ"ב, עמ' 234-235.

מימין: הרב יהודה מאיר גץ ורעייתו אסתר בביתם ברובע היהודי (באדיבות נוריאל גץ)
למטה: 'ת"ת כנגד כולם' – הכתובת בכניסה לבית משפחת גץ

היום מוחזק הבית בידי בני משפחתו (כיום רחוב בית-אל 16).⁵¹ בכניסה לבית משפחת גץ חקוקה כתובת, ומעליה הֶעֱתָקָה שֶנַעֲשָׂה בִידֵי בַעֲלֵי הַבַּיִת:⁵²

ת"ת כנגד כולם
בנה בניתי חצר ת"ת
מעשה ידי האומן כה"ר (כבוד הרב)
רכנו אפרים המכונה
מרקאדו בורלא הי"ו (ה' ישמרהו ויצילהו)
שנת כתר לפ"ק [לפרט קטן]

'תלמוד תורה כנגד כולם' הוא ביטוי ידוע החותם את המשנה העוסקת בדברים שאין להם שיעור,⁵³ והוא מכוון למצוות תלמוד תורה, שחכמי הדורות מאז ימי חז"ל הפליגו

51 תודתי לנוריאל גץ, בנו של הרב גץ ומנהל ישיבת 'בית-אל', על הפרטים שמסר לי, ועל רשותו לצלם בבית שבבעלותו.

52 הכתובת תועדה בידי גרייבסקי בשנת 1928, אבל משום מה הוא השמיט את המילה 'בורלא'. ראו: גרייבסקי (לעיל, הערה 9), א, 1, עמ' 2.

53 משנה, פאה א, א.

בחיבתה.⁵⁴ בכתובת שלפנינו הביטוי משמש בהשאלה, לציון המוסד המכונה תלמוד תורה, מוסד החינוך היסודי לילדים, וברמיזה שהוא שקול בחשיבותו לכל מוסדות הלימוד האחרים. הכתובת מציינת שהמקום הוא כניסה ל'חצר ת"ת'. חצר היא הכינוי הרווח למתחם מגורים או מבנים בספרות התקופה העות'מאנית. לא נאמר בכתובת דבר על אופיו של בית תלמוד התורה שבפתחו נחקקה, אבל נזכרים בה שני פרטים אחרים. האחד הוא שנת ייסודו של המוסד – 'שנת כתר לפ"ק', כלומר שנת תר"ך (1860) לפרט קטן (ללא חישוב האלפים במניין השנים לבריאת העולם). והפרט האחר הוא שמו של 'האומן' ר' אפרים מרקאדו בורלא. מרקאדו הוא כינוי בלדינו, ומשמעו הקנוי, הפדוי (Merkar בלדינו הוא הפועל לקנות). מי שנאמר עליו מרקאדו הוא אדם שנפדה מצרה, כלומר ניצל מאסון או ממחלה. ר' אפרים היה בן למשפחת בורלא, ממשפחות הספרדים הוותיקות והמיוחסות בירושלים, משפחה שהעמידה רבנים ועסקנים מרכזיים מאז המאה השמונה-עשרה.⁵⁵ בידיעה משנת 1850 נאמר כי ר' אפרים בורלא נמנה עם רבני ישיבת 'מגן דוד' (הוא חתם אז על הסכמה לקבל לישיבה את ר' אפרים נבון).⁵⁶ ישיבה זו הייתה מן הוותיקות בירושלים, ופעלה לפחות מאז המאה השמונה-עשרה.⁵⁷ זו הידיעה הספרותית הראשונה המוכרת לנו על אודות ר' אפרים בורלא, והיא מלמדת על זיקתו לחוגי הלומדים הספרדים. אף על פי כן שמו כמעט נעדר מספרות התקופה, ואפילו משה דוד גאון לא הזכירו ברשימת חכמי ירושלים אלא בדרך אגב.⁵⁸ על פי הכתובת בנה ר' אפרים בורלא את הבית כמו ידיו, ואכן אומן משמעו בלשון חז"ל גם בנאי.⁵⁹ בנספח להלן אדון בביתו הפרטי, שהיה קרוב מאוד לבית תלמוד התורה, אבל אין בידי להוכיח קשר בין המבנים.

נדבת נסים שמאמה

ניתוח הכתובות שבתוך הבית מבהיר את מהותו של המבנה:

שורו פעולת איש נדיב הרוח
 בנה בית תלמוד תורה אור זרוח
 הוא שָׁר בְּשָׂרִים פני חמה וזיו רקיע
 קאיץ נסים שמאמה נר"ו [נטריה רחמנא ופרקיה] וכל הושיע
 בשערי ירושלם טוב [?] שלוח

54 ז' ספראי וח' ספראי, 'תלמוד תורה וערכיה: הורתו ולידתו של המשאב החיוני למעמדם של חכמים', א' שגיא וצ' זוהר (עורכים), מחויבות יהודית מתחדשת: על עולמו והגותו של דוד הרטמן, ב, [ירושלים] תשס"א, עמ' 900-908; י' לוי, 'מצות תלמוד תורה', המעיין, יט, ג (תשל"ט), עמ' 17-32.

55 מ"ד גאון, יהודי המזרח בארץ ישראל, ב, ירושלים תרצ"ח, עמ' 134-140.

56 א"ל פרומקין, תולדות חכמי ירושלים, ג: מילואים, ירושלים תרפ"ט, עמ' 89.

57 ר' פלסרן, החיים היהודיים בירושלים במאה ה'ט: תעודות מעובדן אליהו אלישר, ירושלים תשנ"ז, עמ' 22; ברנאי (לעיל, הערה 50), עמ' 248; ג' פוויילוב, 'העדה הספרדית בירושלים בהתפתחותה בשלהי השלטון העות'מאני התר"ל-התרע"ד (1870-1914)', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, תשס"א, עמ' 267-268.

58 גאון (לעיל, הערה 55), עמ' 138.

59 לדוגמה: 'האמנין קורין בראש האילן או בראש הנדבך' (משנה, ברכות ב, ד).

זכרו לדור דור כתובים על לוח

למנוחת נפש זוגתו רבת המעלות מרת חנה

נ"ע [נוחה עדן] בת אסתר תנצב"ה [תהי נשמתה צרורה בצרור החיים] לתינוקות של בית רבן לספרדים

מן הסיפא של הכתובת ברור שמדובר בתלמוד תורה לספרדים. קל להבחין שמישהו דאג להוסיף 'לספרדים' מאוחר יותר, אולי כדי להסיר ספק.⁶⁰ כיום מסתיימת הכתובת בשורה זו, אבל תצלומים ישנים של הבית חושפים שתי שורות נוספות, שנחרטו על אבן המשקוף המקורית. אבן זו הוסרה כנראה בעת שיפוץ, על מנת להגביה את המעבר בין החדרים, אולי מטעמי בטיחות, ולא ידוע היכן היא כיום. וכך נכתב בתוספת:

על יד עט"ר מוה"ר [עטרת ראשנו מורנו הרב] הרב הגדול [ר"ל] [ראשון לציון?] רב חנא נר"ו ש' [נת] אוהב ה' שערי ציון [לפר"ק] [לפרט קטן]

הרב חנ"א הוא כינויו של ר' חיים נסים אבולעפיה, שבעת חנוכת תלמוד התורה שימש במשרת הראשון לציון ואף עסק בצורכי הציבור וברוחותו.⁶¹ מן הכתובת מוכח שהוא שהשפיע על שמאמה לתרום מהונו למען מפעל תלמוד התורה.

סופה של הכתובת בציון תאריך, הרמוז בפסוק 'אוהב ה' שערי ציון [מכל משכנות יעקב] (תהלים פז, ב). צירוף המילים 'אוהב ה' שערי' עולה בגימטריה 620 (ערכו של שם ה' המפורש: 26), כמניין שנת תר"ך לפרט

קטן. הרב אבולעפיה היה בחיים בשעת כתיבת הכתובת, שכן לשמו צורף הביטוי בארמית 'נטריה רחמנא ופרקיה', שפירושו: 'ישמרו ה' ויושיעו. חודשים ספורים אחר כך, בכ"ה בשבט תרכ"א (8 בפברואר 1861), נפטר.

הנרצח ששמו הונצח בהערכה רבה הוא קאיץ נסים שמאמה. קאיץ, כמו קאיט או קאיד, הוא תואר כבוד מוסלמי, ושימש גם בלדינו. נסים שמאמה היה יהודי עשיר ממוצא תוניסאי שחי בליורנו, ושפעל למען יהודי ירושלים. הוא תרם מהונו לשיבה, שנקראה על שמו 'מעשה נסים',⁶² וכן להדפסת

60 לדברי בעלי הבית, התיקון נעשה בידי אברהם פנחסי, הרצף שהופקד על שיפוץ רצפת הבית בשנות השבעים של המאה העשרים, ביזמתו הפרטית.

61 א' אלמליח, נשיאים בישראל: הראשונים לציון, תולדותיהם ופעולתם, ירושלים תשנ"ג, עמ' 126-133.

62 פוזיילוב (לעיל, הערה 57), עמ' 281; אלמליח (שם), עמ' 161.

הכתובת המספרת על תרומת נסים שמאמה וכתובת ההמשך (שלא השתמרה) המזכירה את חלקו של הראשון לציון, הרב חנ"א (חיים נסים אבולעפיה) (באדיבות נריאל גץ)

ספרים בירושלים,⁶³ ונפטד בכ"ה בטבת תרל"ג (24 בינואר 1873).⁶⁴ כספי צוואתו, שהוקדשו בחלקם לירושלים, עמדו במוקד סכסוך משפטי ממושך.⁶⁵ מעשי חסדיו ותמיכותיו נזכרו בירושלים שנים רבות לאחר מותו, ונערכה לו אזכרה רבת משתתפים ומכובדים בבית הכנסת רבן יוחנן בן זכאי.⁶⁶ מן הכתובת אנו למדים שהוא סייע גם בבניית בית תלמוד התורה שלפנינו.

נדבת יהודה ואברהם אדוט

כתובת נוספת מלמדת ששמאמה לא היה הנדבן היחיד לבניית בית תלמוד התורה:

הבית הזה לת"ת

לתשב"ר [לתינוקות של בית רבן] מע'לת]

הגבירים הרמים כמוהר"ר [כבוד מורנו הרב רבין]

סי' [ניור] יאודה אדוט הי"ו ובנו סי' אברהם

אדוט הי"ו בש[נת] כ'ת'ר' לפ"ק ס"ט [סימן טוב]

הכתובת המספרת על תרומת משפחת אדוט

63 ראו למשל: ר' חיים ויטאל, שער ההקדמות, ירושלים תרכ"ה, הקדמת ר' חי רפאל ידידיה אבואלעפייא.

64 ש' גאגין, ישמח לב, ירושלים תרל"ח, בנספח 'קול תאניה' בסוף הספר.

65 נ' אפרתי, משפחת אלישר בתוככי ירושלים, ירושלים תשל"ה, עמ' 86-96; א' בן-יעקב, ירושלים בין החומות, ירושלים תשל"ז, עמ' 36-56; ד' גנחובסקי, סיפורים ירושלמיים, ירושלים תשמ"ט, עמ' 240-243.

66 'ירושלים', חבצלת, 22 בינואר 1888.

בני משפחת אָדוט, סיניור יהודה ובנו סיניור אברהם, היו יהודים ספרדים מווינה. השניים סייעו בהדפסת חיבורים של חכמי ירושלים, כגון חיבור של ר' חיים יוסף דוד אזולאי ('חיד"א')⁶⁷ וחיבור של ר' חיים דוד חזן, הראשון לציון מירושלים.⁶⁸ מעורבותו של יהודה אדוט בצורכי החינוך בירושלים ופעילותו הפילנתרופית נודעו כבר ארבע שנים לפני הקמת תלמוד התורה הספרדי, כאשר הצטרף לחוות דעתם של חכמי הספרדים והאשכנזים בווינה בדבר כנות כוונתם של מייסדי בית הספר 'למל' שלא להחדיר לתוכו תכנים לא מסורתיים.⁶⁹ בעיתון בשפה הלדינו שיצא בווינה נדפסה ב־15 במאי 1871 ידיעה על פטירתו של יהודה אדוט,⁷⁰ וכן פורסם שם ההספר שנשא עליו ר' ראובן ברוך, רבה של וינה, ושבו הזכיר את פעולתו למען בית התמחוי בירושלים ועורר את השומעים ללכת בדרכו.⁷¹ ייתכן שמעורבותו של יהודה אדוט בצורכי ירושלים הגיעה לתחומים ציבוריים נוספים.⁷²

נדבת משפחת אריה

כתובת סמוכה קשה יותר לקריאה:

איש כי יקדיש את

ביתו לת"ת הגביר המרו[מם]

סיסי יאודה אריה [?] הי"ו ש[נת?]

גם כתובת זו נפגעה בסופה, כנראה בעת עבודות להרחבת פתח הדלת. ברור שהכתובת

הכתובת המנציחה את תרומתו של סיניור יאודה אריה

67 ר' חיים יוסף דוד אזולאי, ברכי יוסף, וינה תר"ך, הקדמה.
 68 ר' חיים דוד חזן, נדיב לב, א, סלוניקי תרכ"ב, הקדמת המחבר.
 69 כפי שהעירו חכמי הספרדים בירושלים, באיגרתם אל לודוויג אוגוסט פרנקל: 'זבכך בראותינו כי כל כְּנָתם [של יוזמי הקמת בית הספר 'למל' בירושלים] אינו אלא להקים דגל התורה ועבודת ה' ויראת שדי פע"הק ירוש' ת"ו [פה עיר הקודש ירושלים תיבנה ותיכונן], ומה גם כי [פרנקל] הביא בידו כתבי צוואת מהו"ר [מחכמים ורבנים] ספרדים ואשכנזים הי"ו מעיר המלוכה ויען [וינה] יע"א [יכוננה עליון אמון], וגם מכמה גדולי ישראל קצינים ושרים אשר מפורסמים ליראי ה' וחושבי שמו ירכו כמותם בישראל, ואתייה מכללם [ובא (ונמנה) עמהם] המפורסם ביראת ה' רודף צדקה וחסד סי' ליאון אדוט הי"ו, כולם כאחד יעידון יגידון כי כְּנָתם לש"ש [לשם שמים], וכשר הדבר לקובעו בירושלם ת"ו' [פרנקל [לעיל, הערה 21], עמ' 352].
 70 'וירד יאודה מאת אחיו', איל קוריאו די ביינה, 15 במאי 1871, עמ' 1. תודתי לדב הכהן על שהאיר עיניי במקור זה ובמקורות אחרים בעניינם של בני משפחת אדוט.
 71 'לה לוייה דיל דיפ'ונטו הגביר יאודה חיים אדוט ע"ה', שם, עמ' 2.
 72 ר' חיים פאלאג'י, מגדולי החכמים בתורכיה במאה התשע-עשרה, מסר ידיעה מרתקת: 'ופעם אחת כתב ר' חיים פאלאג'י לגביר סי' ליאון [יהודה] אדוט נר"ו על ענין אוספידל [בית חולים], שידבר עם השר הגדול סי' רוטשילד נר"ו משמו, והשיב לו סי' ליאון אדוט ה"י [ה' ישמרהו]: הקשית לשאול, ורחוק הדבר שיעשה כן סי' רוטשילד נר"ו. חזר והשיב לו אדוננו ורב [פאלאג'י] נר"ו תמיהא עליו, שלא ראה באגרת שלי שכתבתי בראש האגרת בעזרת האל? וא"כ [ואם כן] על עזרתו יתברך בטח לבי ונעזרתי. והיה לפלא שהשיב ברצון [בחיוב] סי' רוטשילד למלאות את שאלתו, והיה לפלא בעיני סי' אדוט נר"ו מלְתָא כְּנָא ודבר זה' [ר' חיים פאלאג'י, צוואה מחיים, איזמיר תרכ"ח, דף יט ע"א]. ידיעה זו ווסקת בבית החולים 'רוטשילד' באיזמיר (בעניינו ראו: איסטורייה או נוטאס סוב'רי איל אוספידאל רוטשילד, איזמיר 1875), אבל לאור ידיעותינו על קשרי משפחת אדוט לירושלים אפשר לשער שהתערב אצל רוטשילד גם בהקמת בית החולים בירושלים.

משבחת גביר שהקדיש מכספו לבניין תלמוד התורה. שמו היה סיסי – כנראה יש לקרוא: 'סיניור] סיניור]', הדגשה לצורך כבוד – יאודה, וההמשך משובש, אך נראה כי נכתב: אריה. ייתכן אפוא ששם התורם הנכבד היה יהודה אריה. אולם הכתובת הודגשה בצבע שחור כנראה בשלב מאוחר, ואפשר לקרוא בספק: אדוט – ולא אריה – ואם כן כתובת זו מצטרפת לכתובת המנציחה את יהודה אדוט. עיון בכתובת נוספת, הנחבאת מעט מאחורי דלת ביתה של משפחת גץ, מחזק את האפשרות שאכן מדובר באריה, שם משפחה של יהודים ספרדים:

איש כי יקדיש את ביתו קודש] לת"ת

הגביר סי'ניור]

גבריא אל אריה

נ"ע ש'נת] תרכ"א

הכתובת המנציחה את תרומתו של הגביר גבריא אל אריה

כיוון שהכתובת משנת תרכ"א (1861), מובן שמדובר בתרומה מאוחרת מן התרומות הראשונות, שכנראה היו תרומות הייסוד. הגביר הנזכר כאן, גבריא אל אריה, היה מבני משפחת אריה, משפחה ספרדית עשירה, שמוצאה בסמקוב שבבולגריה.⁷³ גבריא אל אריה נפטר בשנת 1861,⁷⁴ והכתובת שלפנינו אמנם מעידה שבשנה זו כבר לא היה בין החיים. אחיו של גבריא אל אריה נקרא יהודה, והוא נפטר בשנת 1870,⁷⁵ וייתכן שהוא שנזכר בכתובת הקודמת. סביר להניח ששני האחים הקדישו מכספם לבניית תלמוד התורה, ושתרומתו של גבריא אל ניתנה זמן קצר לפני מותו.

סביב שם התורם נכתב הפסוק 'ואיש כי יקדש את ביתו קדש לה' (ויקרא כז, יד), אך הסיום הוסב לשמו של המוסד שלמענו הוקדשה התרומה.

נמצאנו למדים שלהקמת בית תלמוד התורה התגייסו בשנת 1860 חשובי התורמים הספרדים באירופה.

E. Benbassa & A. Rodrigue, *Une vie judeo espagnole a l'Est: Gabriel Arie (1863–1939): Autobiographie, journal et correspondance*, Paris 1992, pp. 95–103

74 שם, עמ' 470.

75 שם, עמ' 468.

כתובת הערכה לפעילי הקהילה

כתובת נוספת בבית מוסיפה עוד נדבך לידיעותינו:

מה טובו אהליך יעקב משכנותיך ישראל

קדש לה' לתלמוד תורה

על ידי הגבאים מע'לת] הרבנים המו' [בהקים]

כמוהר"ר רפאל מאיר פאניזיל נר"ו וכמוהר"ר

אברהם אשכנזי נר"ו וכמוהר"ר חיים נסים אשכנזי נר"ו

לקראת צמא התיו מיים

להבדיל מן הכתובות הקודמות, כתובת זו מנציחה לא את התורמים אלא את פעילי הציבור, אנשי הביצוע, הגבאים. ידוע שתלמידי החכמים המרכזיים בירושלים מילאו תפקידי מפתח במנגנון הארגוני של העדה,⁷⁶ וכך גם במקרה שלפנינו.

ר' אברהם אשכנזי כיהן כראשון לציון משנת 1869 ועד פטירתו, בשנת 1880. הוא היה אישיות הלכתית ופעיל מרכזי למען עניינים ציבוריים שונים. בשנת 1860, שנת ייסוד בית תלמוד התורה, כבר נודע הרב אשכנזי כפוסק ועסקן ציבור והיה חבר בבית הדין בראשות ר' בנימין נבון.⁷⁷

ר' רפאל מאיר פאניזיל מונה למשרת הראשון לציון בשנת 1880, כמה חודשים אחרי פטירתו של ר' אברהם

הכתובת המנציחה את תרומתם של הגבאים והרבנים

אשכנזי. גם הוא היה פוסק חשוב, שליח ירושלים בתפוצות ועסקן ציבור מרכזי. ספרו הידוע 'לב מרפ"א' כולל דרשות, חידושים ושאלות ותשובות (מרפ"א – ראשי תיבות שמו).⁷⁸ בשנת 1860, שנת ייסוד בית תלמוד התורה, כבר נודע הרב פאניזיל כפוסק, וכבר הספיק לצאת בשליחות ירושלים וחברון לצפון אפריקה ולאיטליה. משנת 1854 כיהן כנשיא עדת הספרדים וראש בית הדין הספרדי בירושלים.⁷⁹

לא ברור לגמרי מיהו ר' חיים נסים אשכנזי. במפקד האוכלוסין משנת 1839 נזכר תלמיד חכם ספרדי בן עשרים ושמונה שחי 'ברוחק' ו'עוסק בלמודים', ושמו נסים אשכנזי.⁸⁰ בשנת 1860, מועד

76 קרגילה (לעיל, הערה 13), עמ' 42-43.

77 גאון (לעיל, הערה 55), עמ' 139-146.

78 ר' חיים פאלאג'י, לב מרפ"א, ירושלים תרמ"ז.

79 גאון (לעיל, הערה 55), עמ' 147-155.

80 מפקד יהודי ארץ ישראל (תקצ"ט-1839) (לפי כ"י מונטיפיורי 528), מהדורת ה' אסולין, ירושלים תשמ"ז, עמ' 81.

ייסוד בית תלמוד התורה, היה אותו תלמיד חכם בן ארבעים, ואפשר שבינתיים ניצל מצרה כלשהי, ולכן נוסף 'חיים' לשמו. אבל ודאי שאין מדובר בחכם בולט כמו השניים שקדמו לו בכתובת, ולא מובן מדוע זכה לכבוד זה. אולי מאחר שמוצאו בווינה, כפי שצוין באותו מפקד, היו לו קשרים עם בני משפחת אדוט, ואולי זכה לכבוד זה על שניצל את קשריו לטובת המוסד החינוכי.

השורה האחרונה בכתובת, 'לקראת צמא הִתִּיּוּ מִיַּם'. היא ציטטה מישיעה כא, יד. יכולנו לשער שהכתובת מרמזת לזכותם של הפעילים שנזכרו, שמדידהם רוו הצמאים לתורה, שנמשלה על פי חז"ל למים,⁸¹ אלא שמתחת לכתובת נמצא כיום כיור מסוגנן עם ברוז מים. לפי עדות יושבי הבית הכיור מכסה על פתח בור מים קדום, ויש להניח ששימש את תלמידי המוסד ומוריהם. בתרבות המוסלמית היו למתקני ההשקיה הציבורית משמעויות דתיות, רוחניות וחברתיות ענפות,⁸² ואפשר שהימצאותו של בור מים במבנה הציבורי משקפת השפעה של תרבות זו על החברה היהודית הספרדית.

סיכום

הכתובות בבית גן משלימות פרק עלום בקורות תלמוד התורה הספרדי בירושלים באמצע המאה התשע-עשרה. עקב גירול האוכלוסייה נוסד בשנת 1840 מבנה חדש לתלמוד התורה, ברחוב משגב לדרך של ימינו, אך בשנת 1854 נקלעה העדה הספרדית למצוקה כלכלית, והמוסד נסגר. אלא שצורכי האוכלוסייה הלכו וגברו, ובין היתר דרוש היה בית תלמוד תורה לילדי העדה. אולי ראשי העדה גם צפו בקנאה מסוימת בהתרחבות מפעל תלמוד התורה האשכנזי מאז שנת 1858⁸³ ובהקמת אגפיו החדשים בשנת 1860.⁸⁴ פעילי ציבור בולטים של עדת הספרדים, ובהם הראשון לציון ר' חיים נסים אבולעפיה, ר' אברהם אשכנזי ור' רפאל מאיר פאניז'יל, התגייסו לפרויקט, איתרו שני תורמים באירופה, ובשנת 1860 נחנך המבנה החדש בבית בורלא, סמוך לבתי הכנסת.⁸⁵ גרייבסקי שיבחה את הספרדים על השקעתם בחינוך הילדים:

משבח אני את אחינו הספרדים שדאגו תמיד לסדר את הלמודים וחנוך בניהם מנערום בבתי תלמוד תורה, והרגילו אותם לקרא בתורת ה' בשום שכל עם המטעמים יחד, כאורח כל בני המזרח [...] כבר הוכנו זמן רב קודם, בסביבות בתי הכנסיות של הספרדים, מקומות מיוחדים להמורים והתלמידים, ו'קול יעקב' נשמע לאוזן העובר על פני רחוב היהודים מבקר עד ערב. נעים היה מאד לשמוע את קול הלמודים.⁸⁶

81 ראו למשל: תלמוד בבלי, בבא קמא יז ע"א; פב ע"א.

82 א' ששון, 'מים להלך ולעולה הרגל: אספקת מים בסבילים בירושלים למן התקופה האיובית ועד לשלהי התקופה העות'מאנית – היבטים ארכיאולוגיים, גאוגרפיים וחברתיים', חב"י, יא (תשס"ו), עמ' 307-334.

83 טוקאצ'ינסקי (לעיל, הערה 44), עמ' 141. וראו: א"ר מלאכי, 'גורל ישיבת עץ חיים בירושלים', תלפיות, ט, א-ב (תשכ"ה), עמ' 107-116.

84 טוקאצ'ינסקי (שם), עמ' 142-143.

85 מעניין לציין שזמן קצר קודם לכן, בשנת תרי"ט, נחנך מוסד ספרדי ציבורי נוסף, בית התמחוי, במתחם שמדרום לבתי הכנסת הספרדיים, סמוך למבנה שבשנות השבעים של המאה נחנך בו בית תלמוד התורה החדש. ראו: גרייבסקי (לעיל, הערה 9), א, 1, עמ' 12. האם ניתן ללמוד משהו על ההתארגנות הציבורית של הספרדים מן העובדה ששני המוסדות נוסדו בסמיכות של זמן? צריך עיון.

86 פ' גרייבסקי, זכרון לחובבים הראשונים, ב, [ירושלים] תשנ"ד, עמ' 165.

מעבר לסיכום

גם בשנות השישים של המאה התשע-עשרה, אחרי חנוכת בית תלמוד התורה החדש, נמשך הגידול בצורכי הקהילה.⁸⁷ תלמוד התורה הספרדי הגיע לשיא התרחבותו בשנת 1874, במבנה הגדול שנבנה מעט דרומה מן המתחם ההיסטורי של ארבעת בתי הכנסת. בניין זה הוקם כנראה מפני שהבניין משנת 1860 לא הכיל עוד את תלמידיו, כפי שכתב חנינא מזרחי: 'עוד לפני שהיה לו בנין משלו התקיים המוסד על יד בית הכנסת המכונה עד היום ק"ק תלמוד תורה. בגלל דוחק המקום ורבויו התלמידים ראה העסקן ר' משה בנכנישתי הכרח לעצמו להתחיל בהקמת בנין שיספק את כל דרישות המוסד'.⁸⁸

זו הייתה נקודת מפנה בקורות תלמוד התורה הספרדי. בסוף המאה התשע-עשרה נבלם הגידול בעיר העתיקה, על רקע התפתחות העיר החדשה מחוץ לחומות,⁸⁹ וגם המוסד הזה הלך וירד מגדולתו. סיפורו של מוסד תלמוד התורה הוא סיפורה של העדה היהודית בירושלים, שכן צמיחתו באמצע המאה ונסיגתו בסופה משקפים את תהליכי התפתחותה הדמוגרפית של ירושלים היהודית במאה התשע-עשרה.⁹⁰

נספח

ביתו של ר' אפרים בורלא

גלגוליו של בית מגורים יהודי בירושלים העתיקה במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה

בניית בית תלמוד התורה הספרדי בשנת 1860 הופקדה כאמור בידי ר' אפרים מרקאדו בורלא. חוץ מכר שנמצאו בארכיון משפחת אלישר מגוללים את סיפור ביתו הפרטי, שנמצא במרחק מטרים ספורים מבית תלמוד התורה שבנה.

אביו של ר' אפרים בורלא, ר' יוסף בורלא,⁹¹ ניהל בשנת תרט"ז (1856) תלמוד תורה פרטי במקום 'סמוך ונראה לק"ק איסטנבולים יב"ץ [יכוננהו בציון],⁹² כלומר ליד בית הכנסת האיסטנבולי, אחד מארבעת בתי הכנסת הספרדיים. תיאור קצר זה הולם גם את מקום ביתו של בנו, וסביר להניח שמדובר באותו מבנה, שנפל לידיו בירושה מאביו.

87 בשנת 1866 נוסד בית המדרש 'דורש ציון', ששימש את ילדי הספרדים. ראו: מ' הרטום (עורך), שבעים וחמש שנה לדורש ציון, ירושלים תש"א; בן-אריה (לעיל, הערה 5), עמ' 387-389. בשנת 1868 נפתח בית ספר נוסף לילדי הספרדים, אך נסגר כעבור כשנתיים. ראו: קניאל (לעיל, הערה 21), עמ' 144.

88 ח' מזרחי, 'ת"ת הספרדים בשנות כהונתי בו', הנ"ל (לעיל, הערה 3), עמ' 12.

89 בן-אריה (לעיל, הערה 5), עמ' 434-435.

90 תודתי לפרופ' יהושע בן-אריה על הערותיו בנושא זה.

91 פלסר (לעיל, הערה 57), עמ' 18.

92 מפקד הספרדים בירושלים תרט"ו, כ"י לונדון, מונטיפיורי 530, עמ' G.

בשנת תרכ"ו (1866) נקלע ר' אפרים בורלא לקשיים כלכליים ומכר חלק מביתו: 'הרב יעקב שאול אלישר קנה את המדור העליון בחצרו של אפרים מירקאדו בורלא, בצד שמאל הכניסה לובית הכנסת האסתאמבולי, בעד סך של מאה ועשרים נפוליונים זהב'.⁹³ הכניסה המקורית לבית הכנסת האיסתנבולי נראית כיום (ברחוב בית-אל 18), ואפשר להבין שביתו של ר' אפרים בורלא היה המבנה הסמוך לה ממזרח.

שער הכניסה לבית הכנסת האיסתנבולי (1967) (באדיבות דוד קאסוטו)

93 א' חיים, תעודות מן האוסף של אליהו אלישר, ירושלים 1971, עמ' 29. וראו: פלסר (לעיל, הערה 57), עמ' 18.

כעבור כשנתיים, בקיץ תרכ"ח, כבר לא היה ר' אפרים בורלא בין החיים. שטר נוסף מלמדנו שבנו, ר' יוסף, קיבל את החצר בירושה, אך בשל קשיים כלכליים נאלץ, בדומה לאביו, לסחור בה. אביו מכר כאמור את הקומה העליונה, ואילו הוא מכר את הקומה האמצעית בבניין, לר' שלמה יהודה פאניז'יל – בנו של ר' רפאל מאיר פאניז'יל, שנוכר לעיל – תמורת 135 נפוליוני זהב. משפחת בורלא המשיכה להחזיק בקומה התחתונה,⁹⁴ וככל הנראה המתחם נותר בבעלות המשפחה עד נפילת העיר

שער הכניסה לבית
הכנסת האיטלקית
מרחוב בית-אל
(2011)
(צילום: יונתן דודסון)

העתיקה, בשנת 1948. בדיקה בפנקסי השומה המנדטוריים מהשנים 1940-1941 מעלה שחצר בורלא הייתה במקום זה,⁹⁵ וכך זכור גם לבני העיר העתיקה בתקופה זו.⁹⁶ רכישת הקומה העליונה של הבניין בידי ר' יעקב שאול אלישר בשנת תרכ"ו הייתה חלק מתכנית רחבה. ארבע שנים קודם לכן, בשנת תרכ"ב, כבר רכש נכס צמוד לחצר בורלא מדרום,⁹⁷ ובשנת

94 חיים (שם), עמ' 29-30. וראו: פלטר (שם), עמ' 18, 20.

95 אה"מ, מכל 8074, עמ' 169, גוש 831, חלקה 59. לפי מקור זה הייתה חצר בורלא סמוכה לחצר קוקיא ממערב לה. הכוונה לביתו של ר' שלום קוקיא, ששכן קרוב למבנה שנמצא כיום ברחוב גלעד 2. ראו: מ' לומברוזו, מפה המראה שאנשים אחרים מתישבים עם תעודות רכוש בגוש נכסי הכולל בעיר העתיקה לעדת הספרדים בירושלים, מס' 1081/4, ירושלים [1942]; ר' אלעזר, הרובע היהודי בירושלים העתיקה, ירושלים תשל"ה, עמ' 90-91.

96 חצר ר' יוסף בורלא נמצאה 'ליד ישיבת המקובלים בית אל, במרחק של עשרות מטרים משער ביהכנ"ס אליהו הנביא' (אלעזר ולעיל, הערה 130, עמ' 27).

97 'הרב יעקב שאול אלישר ואברהם פינסו קנו מהחתומים באי כוחם של הכוללות (הספרדים) כל אשר בשותפות, מבית

תרל"ח רכש גם את הקומה האמצעית, זו שנמכרה עשור לפני כן למשפחת פאניז'יל.⁹⁸ ר' יעקב שאול אלישר (יש"א ברכה) היה מן החכמים והדיינים הבולטים בירושלים מאז אמצע המאה התשע-עשרה.⁹⁹ בשנת תרנ"ג (1893) התמנה למשרת הראשון לציון,¹⁰⁰ וביתו שימש לא רק למגורים אלא גם לתפקידיו בקהילה. סמיכות ביתו הפרטי למרכזי הציבור סייעה בוודאי לתפקודו הבכיר,¹⁰¹ ודלת ככותל המזרח של בית הכנסת האיסטנבולי, הקיימת עד היום, חיברה את מתחם ארבעת בתי הכנסת למעונו הפרטי ולמושב בית הדין ובית הוועד הספרדי.¹⁰² בביתו היה בית כנסת,¹⁰³ והוקצה בו מקום לתלמידי חכמים שלמדו תורה בחסותו.¹⁰⁴ המימון ללומדים נמצא מקרנות של נדבנים, שנקראו ישיבות: ישיבת 'מזל צומח',¹⁰⁵ מייסודה של מזל טוב אשת אליהו דוד יוסף עזרא,¹⁰⁶ וישיבת 'בית יהודה'¹⁰⁷ או ישיבת 'גדליה',¹⁰⁸ מייסודו של יהודה גדליה מלונדון.¹⁰⁹

- מירקאדו בורלא עד הבית הגדול של הפקידים, כרי לבנות בחצר הכוללות' (חיים [לעיל, הערה 93], עמ' 29). כלומר ר' יעקב שאול אלישר רכש, עם שותף, מבנה שהיה בבעלות הכולל הספרדי. המבנה היה בין בית בורלא לבין הבית הגדול של הפקידים. בהנחה שמדובר בבית 'ארגון הפקידים והאמרכלים של אמשטרדם' (פקוא'ם), שתחם את מתחם הכולל הספרדי ממזרח (כיום רחוב גלעד 14), מדובר בבית גדול במיוחד באותם זמנים.
- 98 שם, עמ' 30. וראו: פלסר (לעיל, הערה 57), עמ' 20.
- 99 אפרתי (לעיל, הערה 65), עמ' 59.
- 100 שם, עמ' 137-143; אפרתי (לעיל, הערה 7), עמ' 57-63.
- 101 'הרב יש"א ברכה ז"ל היה גר בסימטא מאחרי ביה"כ [בית הכנסת] איסטנבוליס, שע"י [שעל יד] ביה"כ "שער השמים" (מקובלים אשכנזים) [כיום רחוב גלעד 8], ומהסמטא הזאת נכנסים לבתי מחסה, וכן יש דרך ממנה לת"ת וישיבת "תפארת ירושלים" לעדת הספרדים [כיום ברחוב החצוצרות] (א"י מונסה, פדה את אברהם, א, ירושלים תשנ"ו, עמ' תלז).
- 102 אפרתי (לעיל, הערה 7), עמ' 21.
- 103 מפקד הספרדים בירושלים תרל"ו, כ"י לונדון, מונטיפיורי 540, עמ' E. במקור זה הוא כונה 'ר' יעקב בכור אלישר', ובכור היה כינויו של ר' יעקב שאול אלישר. ראו: ח' המבורגר, שלשה עולמות, ב, ירושלים תש"ו, עמ' קמח. אולי זהו פשר הביטוי 'חמשת בתי הכנסיות' שנוצר במאה התשע-עשרה, במקום 'ארבעת', בקשר לבתי הכנסת הספרדיים. ראו: עדות ר' רפאל מכלוף אברהם חייט, בתוך: א' יערי, שלוחי ארץ-ישראל, ירושלים תשי"א, עמ' 724.
- 104 'לומדים בה כמה ת"ח [תלמידי חכמים], ובראשם הוא הרב המופלא כמוהר"ר יעקב שאול אלישר נ"י [נרו יאיר]' (חג השר משה מונטיפיורי הי"ו, חבצלת, 10 בינואר 1884).
- 105 ר' חיים משה אלישר סיפר כי ישיבה זו פעלה 'בבית מדרשו של שם, עט"ר מ"א [ועטרת ראשי מורי אבי ר' יעקב שאול אלישר] ז"ל' (ר' יעקב שאול אלישר, שו"ת שאל האי"ש ופני חמ"א, ירושלים תרס"ט, פתיחה במילי דדרשה). וראו: פלסר (לעיל, הערה 57), עמ' 24; פוזילוב (לעיל, הערה 57), עמ' 280; יהושע (לעיל, הערה 1), עמ' 39.
- 106 'הודו', חבצלת, 29 בפברואר 1884; 'ציון לנפש חיה', שם; אלישר (שם) שו.
- 107 מפקד הספרדים בירושלים תרל"ו, כ"י לונדון, מונטיפיורי 540, עמ' F.
- 108 'ישיבת גדליה, אשר בחצר הרה"ג [הרב הגאון] מוהר"ר יעקב שאול אלישר הי"ו' (ירושלים, חבצלת, 16 באפריל 1882). וראו: 'ירושלים', שם, 24 ביוני 1887; ברנאי (לעיל, הערה 50), עמ' 249.
- 109 'באחד מחדרי בית הרב הגאון, ראש הוועד וראש אב"ד [בית דין] מקודש, מו"ה [מורנו ורבנו הרב] יעקב שאול אלישר הי"ו' (שלום ירושלים, חבצלת, 31 במאי 1872). וראו: 'יום הולדת השר מונטיפיורי', שם, 9 בנובמבר 1883; 'יום שמחה', שם, 5 באוגוסט 1898; גאון (לעיל, הערה 55), עמ' 148. לאחר מותו הוחזקה הישיבה בכספי בנו, ר' חיים גדליה (שהיה גיסו של משה מונטיפיורי). ראו: ר' חיים גדליה ז"ל, חבצלת, 23 באוקטובר 1904.